

HUSSERL ȘI PROBLEMATICA TIMPULUI (I) CONSTITUIREA TRANSCENDENTALĂ A TIMPULUI LA NIVEL IMANENT

VICTOR EUGEN GELAN

Husserl and the Question of Time (I). The Transcendental Constitution of Time at the Immanent Level of Consciousness. According to Husserl, time represents the general characteristic of all inner experiences (*Erlebnisse*) of consciousness and the internal time-consciousness is, together with intentionality, one of the two general structures of the pure transcendental consciousness. The problem of the constitution of the objectivity of the knowledge of the world presupposes as a first level of inquiry exactly the consciousness of time and the detachment of the specific structures of this consciousness. However, the problem of the constitution of time cannot be exhausted throughout a descriptive analysis of the immanent level of consciousness for it asks for a diving to a *pre-immanent (pre-subjective)* level and requires some procedures which rather belong to what we could call *constructive* phenomenology. The central point which I am arguing for in this study is that the premise from which Husserl starts in his analysis dedicated to the constitution of time is from the beginning problematic and debatable: that is, consciousness as such would represent the origin of time and that one could reach this origin by following the line of a descriptive analysis.

Keywords: Husserl, time, time-consciousness, constitution, origin of time, objectivity, immanent, transcendent, primal impression, retention, protention.

1. TIMP ȘI CONSTITUIRE. PREZENTARE GENERALĂ A PROBLEMATICII TIMPULUI

Perspectiva fenomenologică husserliană cu privire la timp și la conștiința timpului a fost pentru prima oară prezentată în cursurile din 1904/1905¹ și a fost mai apoi reluată și dezvoltată, în diferite stadii și la diferite niveluri, în cadrul altor texte, până ce a ajuns la o formă care ar putea fi considerată oarecum definitivă în

¹ Cursuri ținute la Göttingen în timpul semestrului de iarnă: *Hauptstücke aus der Phänomenologie und Theorie der Erkenntnis/ Capitole principale din cadrul fenomenologiei și teoriei cunoașterii*. Aceste prelegeri se compuneau din 4 părți distincte, ce tratau fiecare probleme diferite, dar care aveau o strânsă legătură una cu cealaltă. Cele patru părți ale acestor prelegeri se numeau: 1. *Über Wahrnehmung/ Despre percepție*; 2. *Über Aufmerksamkeit, spezifische Meinung etc./ Despre atenție, opinie specifică etc.*; 3. *Phantasie und Bildbewußtsein/ Fantezie și conștiința imaginii și* 4. *Zur Phänomenologie der Zeit/ Despre fenomenologia timpului*. Pentru mai multe detalii în acest sens, vezi introducerea editorului la volumul X din cadrul ediției Husserliana: *Zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins (1893–1917)*, hrsg. von Rudolf Boehm, Den Haag, Martinus Nijhoff, 1966.

textele din 1917/1918, texte denumite *Manuscrisele de la Bernau* (sau *Manuscrisele Bernau*), și în cadrul textelor din perioada 1929–1934, reunite sub denumirea de *Manuscrisele C*². Concepția cu privire la timp din cadrul cursurilor din 1904/1905 va lua forma *Prelegerilor despre fenomenologia conștiinței interne/intime a timpului*, lucrare care include și dezvoltările lui Husserl pe această temă dintre anii 1905/1910 și care a fost corectată și refăcută de mai multe ori de-a lungul timpului de asistenta lui Husserl din acea vreme, Edith Stein. Lucrarea a apărut însă abia în 1928 sub îngrijirea lui Martin Heidegger (și nu a Editheei Stein) și a fost reluată, pe lângă alte manuscrise husserliene inedite pe aceeași temă³, în cadrul colecției operelor complete Husserliana sub forma volumului X⁴. *Manuscrisele de la Bernau* vor ajunge și ele să fie ulterior publicate în colecția operelor complete Husserliana sub forma volumului XXXIII, editat de Rudolf Bernet și Dieter Lohmar în 2001⁵.

Una dintre ideile fundamentale ale perspectivei husserliene cu privire la timp este aceea că timpul nu are statutul unui obiect și nu este dat ca un simplu obiect în cadrul conștiinței. El nu poate fi analizat într-o manieră asemănătoare celorlalte obiecte ale conștiinței, deoarece el este în mod fundamental implicat în auto-constituirea fluxului conștiinței. Modalitatea în care conștiința este structurată este ea însăși una temporală. Avem de-a face, în cadrul fluxului absolut al conștiinței, cu o temporalitate specifică, o temporalitate aflată într-o unitate sintetică cu întreg ansamblul de trăiri intenționale ale conștiinței, temporalitate ce se dovedește a fi „o sinteză pasivă – care nu se referă la un act intelectual și care structurează câmpul potențialităților conștiinței constituante [...] – traversând întreaga viață intențională a subiectivității transcendente”⁶.

Două dintre cele mai importante concepte ce apar în cadrul analizei husserliene a problematicii timpului sunt conceptele de *Zeitobjekte* și *Urprozess*. Primul apare în Husserliana X (deci în cadrul cercetărilor pe care Husserl le-a realizat până în 1917 și în cadrul textelor pe care le-a scris în aceeași perioadă), iar al doilea în cadrul *Manuscriselor de la Bernau* (din anii 1917–1918). Aceste două concepte vor avea o relevanță aparte pentru maniera în care Husserl înțelege timpul și relația dintre conștiința transcendentă pură și constituirea temporalității în și prin cadrul acesteia.

² Vezi Husserliana. Materialien, Band VIII: Edmund Husserl, *Späte Texte über Zeitkonstitution (1929–1934)*, Die C-Manuskripte, hrsg. Dieter Lohmar, Dordrecht, Springer, 2006.

³ Vezi partea a doua din *Zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins*, notată cu B și denumită: *Ergänzende Texte zur Darstellung der Problementwicklung*.

⁴ *Zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins (1893–1917)*, hrsg. von Rudolf Boehm, Den Haag, Martinus Nijhoff, 1966.

⁵ *Die Bernauer Manuskripte über das Zeitbewusstsein (1917/1918)*, Husserliana XXXIII, hrsg. von Rudolf Bernet und Dieter Lohmar, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 2001.

⁶ Alexander Schnell, *Husserl et les fondements de la phénoménologie constructive*, Éditions Jérôme Millon, Grenoble, 2007, p. 157.

În *Filosofia primă*⁷, Husserl vorbește la un moment dat despre faptul că o analiză intențională completă nu poate fi realizată fără a se lua în calcul și dimensiunea temporală. Tocmai pentru faptul că eul „trăiește o viață transcendentă care se prezintă într-o experiență transcendentă continuă sub o formă temporală transcendentă proprie”⁸, este necesară o analiză a acestei forme specifice de temporalitate și scoaterea la lumină a structurii ei constitutive.

În ceea ce privește analiza pe care Husserl o întreprinde în legătură cu problematica timpului, cred că cel mai potrivit este – după cum bine remarcă Alexander Schnell – să vorbim nu de două forme diferite de temporalitate (obiectivă, respectiv subiectivă), ci, mai degrabă (și în mai mare concordanță cu limbajul husserlian însuși), de „două niveluri constitutive sau niveluri de constituire (*Konstitutionsstufen*) diferite”⁹ ale timpului în sau prin cadrul conștiinței.

Pentru a analiza modalitatea în care timpul se constituie în cadrul conștiinței (și deci este dat în manieră imanentă) Husserl va folosi aceeași metodă descrisă și utilizată în privința depășirii atitudinii naturale, care va fi numită *epoché*, „scoatere din circuit” (*Ausschaltung*) sau „punere între paranteze” (*Einklammerung*). Ceea ce va fi pus la acest nivel între paranteze va fi așa-numitul *timp obiectiv* (în sensul științelor naturii) sau maniera în care noi vorbim în mod obișnuit și subînțeles despre timp¹⁰. Cu alte cuvinte, datul fenomenologic de la care trebuie să pornim în analiza chestiunii timpului este timpul care apare și se manifestă (*die erscheinende Zeit*) la nivelul subiectivității, așa cum el apare conștiinței noastre (*als solche*) și nu ceea ce înțelegem și denumim noi în mod obișnuit prin *timp obiectiv*, „determinabil prin intermediul cronometrului”¹¹, după cum se exprimă Husserl însuși:

„Însă ceea ce noi acceptăm nu este existența unui timp al lumii, existența unei durate obiectuale sau a ceva asemănător, ci timpul care apare, durata care apare, luate ca atare. Acestea sunt însă daturi absolute în privința cărora punerea la îndoială ar fi lipsită de sens. Apoi, noi admitem de asemenea un timp care este dat [*eine seiende Zeit*], însă acesta nu este timpul unei lumi a experienței, ci timpul imanent al cursului conștiinței. Faptul că conștiința unui proces sonor, a unei melodii, pe care eu o ascult chiar acum prezintă o succesiune, constituie pentru noi o evidență, care face să apară ca fiind lipsite de sens orice îndoială și orice negare în această privință.”¹²

În cadrul prelegerilor din 1904/1905, Husserl va porni în efectuarea acestei importante sarcini a aplicării reducăției la nivelul înțelegerii timpului de la concepția

⁷ Hua. VIII: *Erste Philosophie, 1923/1924. Zweiter Teil: Theorie der phänomenologischen Reduktion*, hrsg. von Rudolf Boehm, Martinus Nijhoff, Den Haag, 1959.

⁸ Hua. VIII, Lecția 39, p. 86.

⁹ A. Schnell, *op. cit.*, p. 158.

¹⁰ Husserl vorbește despre această scoatere din circuit încă din introducerea sa la prelegerile despre timp. Vezi pentru aceasta Hua. X, §1, pp. 4–8.

¹¹ Edmund Husserl, Hua. X, p. 7.

¹² Hua. X, p. 5.

lui Brentano cu privire la timp¹³. Această sarcină avea în viziunea profesorului de la Freiburg o amploare și o relevanță deosebite atât pentru filosofie – prin aportul pe care această analiză era menit să-l aducă teoriei cunoașterii –, cât și pentru alte domenii ale cunoașterii, cum ar fi psihologia. Totodată, analiza acestei complexe probleme a conștiinței timpului și a constituirii timpului avea o importanță aparte pentru clarificarea și dezvoltarea psihologiei descriptive (în fond, fenomenologia de mai târziu). Tocmai din acest motiv își și începe Husserl introducerea la prelegerile despre timp cu aceste cuvinte: „analiza conștiinței timpului este o cruce seculară a psihologiei descriptive și a teoriei cunoașterii”¹⁴ și remarcă faptul că primul care s-a ocupat în mod elaborat de problema timpului și s-a confruntat cu dificultățile inerente raportului dintre trăirea efectivă a timpului (în imanența conștiinței) și încercarea de a explica ce anume este el de fapt (în sens obiectiv, am spune noi astăzi) a fost Augustin¹⁵.

2. PROBLEMATICA TIMPULUI ÎN *IDEEN I*

Înainte de a trece la o analiză detaliată a concepției lui Husserl cu privire la timp, așa cum apare ea în *Lecțiile* din 1904–1905, în manuscrisele din anii ulteriori (cuprinse în *Husserliana X*) și în *Manuscrisele de la Bernau*, vom face și câteva trimiteri la *Ideen I* și la modalitatea în care apare schițată la nivelul acestei lucrări problematica timpului și *conștiința internă a timpului* (*das innere Zeitbewusstsein*) în calitatea ei de structură generală a conștiinței pure transcendente. În cadrul paragrafului 78 din *Ideen I*, Husserl face următoarea remarcă:

„Orice trăire este în ea însăși un flux al devenirii; ea este ceea ce este în virtutea unei *generări* [*Erzeugung*] *originare*, ce are un tipic de esență [*Wesenstypus*] invariant. Ea reprezintă un flux continuu de retenții și protenții, mijlocite de o fază a originarității, care este ea însăși curgătoare și în cadrul căreia *acum*-ul viu al trăirii este conștientizat prin raport cu ceea ce a fost «înaintea» sa și cu ceea ce vine «după».”¹⁶

Cred că întrebarea cea mai importantă care se impune a fi ridicată în legătură cu afirmația lui Husserl citată mai sus este următoarea: în ce măsură această generare originară (*ursprüngliche Erzeugung*) este o autogenerare? Nu este ea mai

¹³ Și de la analizele pe care acesta le dedicase problemei timpului în cursurile sale ținute la Viena pe când Husserl însuși era acolo student.

¹⁴ „Die Analyse des Zeitbewusstseins ist ein uraltes Kreuz der deskriptiven Psychologie und der Erkenntnistheorie”, *Hua X*, p. 3.

¹⁵ Vezi Sf. Augustin, *Confesiuni*, Cartea a XI a, capitolele 13–28. De altfel, Husserl și recomandă studierea acestei cărți tuturor celor interesați de problematica timpului.

¹⁶ Edmund Husserl, *Idei privitoare la o fenomenologie pură și la o filosofie fenomenologică*, București, Humanitas, 2011, trad. Christian Ferencz-Flatz, p. 279. Vom cita în continuare această lucrare prin *Idei I*.

degrabă o hetero-generare, o generare declanșată de ceva „exterior” conștiinței, de evenimentele care vin și „afectează” sau „amprentează” conștiința și fluxul trăirilor acesteia? Critica ce poate fi adusă în acest punct afirmației husserliene ar fi tocmai aceea că întregul proces curgător al retențiilor și protențiilor, generate de faza (sau impresia) originară – în și prin care avem de-a face cu ceea ce Husserl numește *acum-ul viu* (*das lebendige Jetzt*) – nu se autogenerază, nu se declanșează el însuși de la sine, ci este generat de ceva de dincolo de el însuși, de un eveniment care survine în mod neprevăzut și independent de conștiința ca atare și care își lasă în mod decisiv amprenta asupra conștiinței și a trăirilor acesteia.

Desigur că eu pot analiza în mod reflexiv fluxul trăirilor sau fiecare trăire în parte și modalitatea în care ea apare (se dă) în cadrul procesului retențional și protențional, iar acest gest reflexiv este unul autogenerat (sau generat în mod conștient și motivat). Însă nu analiza sau observația pe care eu pot să o încep și să o continui cu privire la fluxul trăirilor conștiinței și a procesului temporal e aici în discuție, ci întrebarea dacă fluxul însuși, precum și procesul însuși temporal (bazat pe schema protenție – fază originară – retenție), se autogenerază; cu alte cuvinte, dacă de această generare originară este sută la sută responsabilă conștiința ca atare, egoul pur, sau această generare originară este mai degrabă declanșată de altceva, de un ceva de ordinul transcendenței neintenționale, a unei transcendențe care nu este (sau nu este încă) obiect al conștiinței mele (care nu este încă dată în mod intențional, nu este încă considerată ca noemă, ci este mai degrabă ceva de ordinul evenimentului care survine independent de conștiința mea). În acest sens, am putea să-l aducem aici în discuție pe Levinas și modalitatea în care acesta pune în valoare faptul că un eveniment (dramatic) (sau chipul celui alt) poate să „irumpă” în conștiință și să întrerupă fluxul trăirilor sau să-i schimbe total cursul. Aceasta ar fi tocmai proba că generările originare ale trăirilor despre care vorbește Husserl nu sunt în mod absolut (sau pur) autogenerări, ci ele sunt mai curând hetero-afectări sau hetero-generări. Aceeași idee apare și la filosoful român Mihai Șora, anume în concepția lui cu privire la timp. Avem de-a face la Șora cu o temporalitate numită *a Clipei*, care „irumpe” în viața conștiinței (de dincolo de conștiința însăși), afectând fluxul trăirilor acesteia în așa fel încât acesta „sare” din schema husserliană a retențiilor și protențiilor (precum și din cea heideggeriană a extazelor temporale) și intră într-un fel de acum viu, specific mai degrabă experiențelor mistice.

Nici perspectiva lui Șora, nici cea a lui Levinas cu privire la timp nu pune sub semnul întrebării valabilitatea ca atare a schemei husserliene a retențiilor și protențiilor, ci faptul că procesul retențiilor și al protențiilor nu poate, în fond, să se autogenereze. El se naște mai degrabă din „confruntarea” sau „impactul” cu un eveniment ce survine și afectează conștiința ca ceva de dincolo de ea și care nu este luat în vedere de conștiința însăși, într-un prim moment originar, ca obiect intențional, ca noemă. Tot în acest sens remarcă și Merleau-Ponty faptul că timpul nu se naște din conștiința însăși, ci din interacțiunea dintre conștiință și un obiect sau, completăm noi, dintre o conștiință și o altă conștiință (adică din *relație*).

Chestiunea problematică a concepției husserliene nu o constituie modalitatea în care se desfășoară efectiv analiza constituirii timpului în și prin cadrul conștiinței, modalitatea în care se dă și poate fi înțeles timpul în conștiință (drept succesiune, ce are la bază schema retențiilor și a protențiilor amintită mai sus), ci este reprezentată de faptul că Husserl încearcă să arate că însăși originea timpului se află în conștiință. Așadar, a spune că timpul înseamnă această succesiune de retenții și protenții, plecând de la generarea originală (sau de la *acum*-ul viu), nu constituie o problemă (aceasta reprezintă chiar o schemă valabilă), ci problema constă în aceea că Husserl încearcă să origineze timpul ca atare (doar) la nivelul conștiinței.

În *Ideen I*, Husserl concepe timpul ca fiind marcat de diferența dintre caracterul fenomenologic și cel cosmic, pe care l-am putea numi și obiectiv. Înțeles din punct de vedere fenomenologic, timpul nu este ceva ce poate fi măsurat prin intermediul anumitor instrumente fizice, ci ceva ce ține de trăirile conștiinței și de modurile de donație ale acestora în maniera simultaneității și a succesiunii: „acum”, „mai înainte”, „mai apoi”. Timpul fenomenologic trebuie înțeles, potrivit lui Husserl, „drept caracteristică generală a tuturor trăirilor”¹⁷, caracteristică ce este pusă în evidență sau scoasă la lumină în urma aplicării reducției fenomenologice, prin care conștiința este sustrasă apartenenței lumii naturale sau „realității materiale” și chiar spațiului în genere. Prin aplicarea reducției, conștiința iese și de sub incidența timpului cosmic (numit de către Husserl și temporalitate mundană – *das Weltzeitliche*) sau de sub incidența înțelegerii timpului (simultaneității și succesiunii) în acest fel.

Un aspect important care se cere a fi clarificat în legătură cu modalitatea în care apare tratată problema timpului la nivelul *Ideilor I* este cel referitor la întrebarea dacă există ca atare un timp cosmic și unul fenomenologic (adică dacă cele două au statuturi ontologice diferite, fiind separate) sau, dimpotrivă, există un singur timp – generat de succesiunea și simultaneitatea evenimentelor – și doar modurile noastre de raportare la succesiune și simultaneitate sunt diferite? Cu alte cuvinte: avem de-a face cu o separație ontologică netă între două forme diferite de temporalitate sau cu două tipuri diferite de aprehendare a succesiunii și simultaneității, de unde rezultă și diferența dintre timpul mundan sau cosmic și cel fenomenologic? Considerăm că Husserl nu formulează un răspuns clar la această întrebare în cadrul celor câteva paragrafe din *Ideen I* dedicate timpului. Rămâne de văzut dacă și în ce fel răspunde la ea în celelalte scrieri despre timp.

Prin temporalitate, noi nu denumim, potrivit lui Husserl, doar o caracteristică esențială a oricărei trăiri, ci și „o formă necesară ce leagă trăirile de alte trăiri”¹⁸, deoarece specifică fiecărei trăiri îi este o anumită durată, iar prin această durată, trăirea respectivă se leagă sau se întrepătrunde cu alte trăiri, care au, la rândul lor,

¹⁷ Edmund Husserl, *Ideii I*, p. 300.

¹⁸ Edmund Husserl, *Ideii I*, p. 302.

duratele lor și astfel ele toate se înscriu într-un continuu flux de trăiri. Cu alte cuvinte, în niciun moment noi nu avem de-a face cu o trăire separată de celelalte trăiri, ci, prin faptul că ea urmează altei trăiri sau că ei îi urmează o altă trăire, ea face parte în mod intrinsec din manifestarea fluxului ca atare al trăirilor. Desigur, prin durata sa, orice trăire se separă într-un fel de celelalte, în sensul că orice trăire are un început și un sfârșit, însă acest lucru nu o face mai puțin trăire a aceluiași flux de trăiri, de care țin toate celelalte. Și aceasta deoarece „orice trăire este, în calitatea ei de entitate temporală, o trăire a eului ei pur”¹⁹. Eul pur își poate îndrepta privirea ori asupra trăirii ca atare, ori asupra modului în care trăirea se dă sau apare din punct de vedere temporal. Modul în care o trăire apare din punct de vedere temporal sau modul temporal în care ea se dă în apariție constituie, la rândul său, o nouă trăire, de un tip aparte. Atunci când eul își îndreaptă privirea spre un asemenea mod de donație, adică spre maniera în care trăirea apare acum, el poate observa faptul că „orice acum este urmat în maniera unei continuități necesare de un nou acum și mereu de un altul, și că, odată cu aceasta, fiecare acum actual se preschimbă într-un adineaori, iar adineaori-ul se preschimbă la rândul său, tot în mod continuu, într-un mereu nou adineaori al unui adineaori ș.a.m.d.”²⁰. Avem așadar aici de-a face cu maniera în care timpul este așteptat din punct de vedere fenomenologic la nivel imanent pe baza schemei: retenție – impresie originară – protenție. Apariția și manifestarea fiecărei trăiri a eului presupune un triplu orizont, orizont ce corespunde succesiunii și simultaneității și deci extazelor temporale obișnuite: prezent, trecut și viitor.

Pentru Husserl, *acum*-ul actual al trăirii reprezintă o formă ce persistă și în care sau prin care vine să se manifeste un conținut mereu nou. Același lucru este valabil și în ceea ce privește ceea ce tocmai a fost, s-a manifestat mai înainte, adică în cazul retenției. Aceste *acum*-uri actuale sau punctuale formează un continuum ce are o formă constantă și un mereu alt conținut. Această formă constantă trimite la *impresia originară* și la maniera în care ea se schimbă permanent prin intermediul retențiilor. Retențiile se modifică și ele mai departe în retenții ale retențiilor, printr-o modalitate de tip intențional, într-un proces ce poate fi conceput în principiu ca infinit. Același lucru este valabil și în cazul protențiilor, adică în cazul a ceea ce este anticipat, în cazul lui ce va veni „după aceea” sau al „încă nu-ului”.

3. CONSTITUIREA TEMPORALITĂȚII LA NIVEL IMANENT

Continuând analiza concepției husserliene cu privire la timp, vom trece acum la o abordare a problemei constituirii temporalității la nivel imanent, luând ca reper

¹⁹ Edmund Husserl, *Idei I*, p. 303.

²⁰ Edmund Husserl, *Idei I*, p. 304.

textele despre timp din Husserliana X și lăsând pentru un studiu viitor²¹ abordarea constituirii timpului la nivelul pre-imanent și analiza problemelor principale ce apar la acest nivel în cadrul textelor din Husserliana XXXIII.

3.1. RETENȚIA ȘI INTENȚIONALITATEA RETENȚIONALĂ

Ideea de retenție cunoaște mai multe modificări de-a lungul analizelor husserliene (din 1904/05 și până în 1917/18). În anii 1904/05, discutând relația dintre *apercepție* și *conținutul apercepției*, Husserl va pune constituirea timpului pe seama unei autodiferențieri a actelor de apercepție și a unei intenționalități specifice acestora. Acest tip de intenționalitate corespunde unei intenții non-obiectivante și este menită a da seama de trecerea de la percepție la un anumit tip special de memorie numită *memorie primară*. Ideea retenției ca atare, precum și ideea unei intenționalități specifice acesteia (intenționalitatea retențională) apar formulate mai clar în textele husserliene din 1908/1909 și ajung să fie retușate în funcție de dezvoltările ulterioare ale perspectivei husserliene cu privire la timp, în strânsă relație cu ideea conștiinței protenționale și cu ideea unei temporalități pre-imanente (sau a unui nivel pre-imanent al constituirii temporalității). Specific perioadei 1908/1909 este faptul că Husserl face o deosebire clară între retenție și simpla autodiferențiere a unui act de apercepție. Două ar fi caracteristicile principale ce marchează această diferență: în primul rând, ideea fazelor succesive ale conștiinței retenționale, adică imbricarea retențiilor în retenții ale retențiilor, retenții ale retențiilor ale altor retenții etc. și, în al doilea rând, ideea caracterului sintetic al intenționalității retenționale.

În paragraful 12 din *Despre fenomenologia conștiinței interne a timpului, 1893/1917* (Hua X), Husserl va face, prin raportare critică la perspectiva lui Brentano cu privire la timp, următoarea remarcă: „Intuiția trecutului nu poate fi ea însăși una de ordinul figurării prin imagine. Ea este o conștiință originară.”²² Această remarcă trimite la critica pe care fostul elev a lui Brentano²³ o va aplica perspectivei cu privire la timp a profesorului său de la Viena. Perspectiva lui Brentano cu privire la problematica timpului ar putea fi în mod generic desemnată drept perspectiva sau teoria „asociaționistă”. În afară de Brentano, și înaintea lui, această teorie a mai fost susținută de către John Stuart Mill (fără a exista însă o legătură între cei doi autori). La modul cel mai general, conform teoriei asociaționiste, percepția se raportează doar la momentul prezent, iar trecutul și conștiința trecutului au la bază imaginația și asocierea în mod continuu a unor serii de reprezentări imaginare fiecărei senzații trăite la modul prezent. Aceste asociații

²¹ Este vorba de studiul *Husserl și problematica timpului (II). Constituirea transcendentă a timpului la nivel pre-imanent*, studiu ce va fi publicat în curând.

²² Hua X, p. 32.

²³ După cum se știe, Husserl a audiat cursurile lui Franz Brentano despre percepție și imaginație în vara lui 1886 la Universitatea din Viena.

de reprezentări imaginare adăugate senzației vor fi denumite „asociații originare”. Asociația originară este cea prin care un conținut, care este perceput, este reprodus și apoi transformat în cadrul aceleiași percepții, ceea ce duce la conștiința duratei sau a schimbării, așadar la conștiința prezentului sau a trecutului (a simultaneității și a succesiunii).

Teoria asociaționistă trebuie raportată la o altă teorie, pe care Husserl o cunoștea foarte bine în perioada de început în care el își va construi propria lui poziție cu privire la timp și la conștiința timpului, pe care am putea-o numi generic „intelectualistă”. Potrivit acesteia, ceea ce face legătura dintre momentul prezent sau senzația ce afectează conștiința în momentul prezent și ceea ce numim trecut (și care dă impresia de prezent continuu) este o judecată sau „o cunoaștere”. Această perspectivă l-a avut drept protagonist pe Johann Friedrich Herbart, iar ulterior pe unii autori precum Hermann Lotze, Wilhelm Wundt sau Theodor Lipps.

În afară de cele două teorii expuse pe scurt mai sus, există o a treia teorie²⁴, pe care am putea-o denumi drept „percepționistă”, teorie asumată și de către Husserl, însă reformulată din perspectiva intenționalității. Teoria percepționistă pune accentul pe percepție și consideră că atât prezentul, cât și trecutul sau conștiința lor au la bază un fenomen de percepție, cărui îi aparține un tip anume de memorie, numită „memorie primară”. Tot în această direcție merg și considerațiile lui William James²⁵, din care se presupune²⁶ că Husserl însuși s-ar fi inspirat. Conceptul de percepție cu care opera această teorie nu trebuie înțeles drept percepție ce se reduce la un singur moment prezent, ci drept o caracteristică a spiritului de a sesiza în mod concret și imediat ceva anume în cadrul experienței.

Poziția lui Husserl va fi în această privință una critică prin raport cu prima teorie, reprezentată, după cum am văzut, de către Brentano. În primul rând, Husserl va remarca faptul că teoria lui Brentano nu face parte dintr-un cadru potrivit unei analize fenomenologice cu privire la conștiința timpului, pentru că ea antrenează încă multe „presupoziții transcendente” în privința unor obiecte temporale ce există într-un cadru obiectiv, exterior conștiinței și care generează diverse senzații în interiorul conștiinței. Din acest motiv, teoria brentaniană rămâne a fi de fapt „o teorie a originii psihologice a reprezentării timpului”²⁷. Totuși, ea conține elemente de teoria cunoașterii ce privesc „condițiile de posibilitate ale unei conștiințe a

²⁴ Pentru o prezentare succintă a tuturor celor trei teorii (precum și a argumentelor lui Husserl împotriva teoriei lui Brentano cu privire la timp), vezi *Note d'Henri Dussort sur la partie polémique des Leçons sur le temps*, notă adăugată la finalul primei ediții franceze a volumului *Lecții despre fenomenologia conștiinței interne a timpului*. Vezi *Leçons pour une phénoménologie de la conscience intime du temps*, trad. de l'allemand par Henri Dussort, Paris, PUF, 1964, pp. 185–192.

²⁵ Vezi capitolul XV, intitulat *The Perception of Time*, din lucrarea lui James *Principles of Psychology*, lucrare apărută în 1890.

²⁶ Vezi, de pildă, articolul lui Denis Perrin, *Sur l'analogie du flux: une lecture wittgensteinienne des Leçons de 1905*, în Jocelyn Benoist (ed.), *La conscience du temps. Autour des Leçons sur le temps de Husserl*, Paris, Vrin, 2008, pp. 161–185.

²⁷ Hua X, p. 15.

temporalității obiective, conștiință care apare și trebuie să poată apărea ea însăși ca fiind temporală”²⁸. Așadar, pentru Husserl, ceea ce este cel mai important în teoria lui Brentano este faptul că aceasta conține un anumit „nucleu fenomenologic”. Tocmai asupra acestui nucleu fenomenologic se va apleca analiza husserliană.

În teoria sa, Brentano susține ideea existenței unei legi a asociației originare, potrivit căreia fiecărei percepții i se atașează reprezentări ale unei memorii instantanee (*momentanes Gedächtnis*). Potrivit lui Husserl, avem de-a face aici cu o lege psihologică ce dă seama de formarea noilor trăiri psihice, plecând de la trăirile psihice deja date, lege ce ține de domeniul psihologiei și, tocmai de aceea, nu interesează analiza lui fenomenologică. Ceea ce interesează din punct de vedere fenomenologic la acest nivel este „conținutul” și *cum*-ul apariției din cadrul duratei, succesiunii și schimbării. Întotdeauna în cadrul unei succesiuni va apărea un moment originar, pe care îl numim „acum”, și apoi un alt moment, pe care îl numim „trecut” (în fond, o multitudine de alte momente). Ceea ce ține de fenomenologie, ceea ce constituie un „datum fenomenologic” (după cum se exprimă Husserl însuși), este tocmai conștiința unității dintre cele două momente, dintre acel *prezent* și acel *trecut*. Problema apare atunci când vrem să explicăm cum este acest lucru posibil și cum anume ceea ce a trecut (trecutul) apare în conștiință. Care este, cu alte cuvinte, modul în care acest trecut apare în conștiință? Brentano va spune că acesta este modul imaginației, afirmație pe care Husserl o va critica din start²⁹. Ceea ce îi este reproșat lui Brentano la acest nivel este faptul că nu a făcut diferența dintre percepția sau perceperea timpului (*Zeitwahrnehmung*) și imaginația sau imaginarea lui (*Zeitphantasie*); altfel spus, diferența dintre perceperea unei succesiuni și imaginarea (sau amintirea) ei. Remarca lui Husserl se bazează pe observația conform căreia, dacă intuiția originară a timpului despre care vorbește Brentano ar fi produsul imaginației, atunci nu am mai putea face diferența dintre o fază temporală trecută, care nu mai aparține asociației originare, și o fază temporală actuală, percepută, și care este pusă în joc tocmai de ceea ce numim *asociația originară*. Dacă încercăm să rămânem consecvenți cu perspectiva brentaniană, ar trebui atunci să vorbim de o imaginație a imaginației, așadar o imaginație de grad doi. Desigur, aici i s-ar putea reproșa lui Husserl însuși faptul că-și îndreaptă critica mai mult spre o chestiune ce ține doar de limbaj și că și el va folosi ulterior un termen (*amintire primară*, iar mai târziu, pentru a îndepărta orice urmă de ambiguitate, termenul de *retenție* – *Retention*), asemănător cu cel folosit de Brentano (*memorie instantanee*), prin care va încerca să diferențieze clar între acest sens al memoriei și memoria considerată în înțelesul ei obișnuit.

Husserl îi reproșează în același timp lui Brentano faptul că nu face diferența între *act* și *conținut* și, mai exact, între actul, conținutul și obiectul apercepției. După cum am amintit mai sus, pentru Brentano, asociația originară adaugă

²⁸ Hua X, p. 15

²⁹ Vezi, pentru prezentarea și critica husserliană a teoriei lui Brentano cu privire la timp, primul capitol din prima parte (A) din Hua X, intitulat *Brentanos Lehre vom Ursprung der Zeit/ Teoria lui Brentano despre originea timpului*, pp. 10–19.

percepției o serie continuă de reprezentări. Acest lucru este tot una cu a spune că, prin intermediul imaginației, percepției inițiale îi sunt adăugate noi momente, care sunt cele temporale. Husserl se va întreba în această privință cui aparțin de fapt momentele temporale: actului sau conținutului apercepției? Potrivit concepției lui Brentano, răspunsul ar duce la concluzia că, în fond, „conținuturilor primare [*den primären Inhalten*] ale percepției li se adaugă în mod continuu fantasme [*Phantasmen*] și iarăși fantasme, care au un același conținut din punct de vedere calitativ, fiind doar ceva mai diminuat în ceea ce privește intensitatea și împlinirea [*Fülle*]”³⁰. Din punctul lui Husserl de vedere, o astfel de consecință, la care duce în mod direct concepția lui Brentano, este, în mai multe privințe, nesatisfăcătoare și de neacceptat. Și aceasta pentru că, în primul rând, caracterele temporale (succesiunea și simultaneitatea sau durata) nu se regăsesc doar la nivelul *conținuturilor primare*³¹ despre care vorbește Brentano, ci și la nivelul actelor de apercepție și la nivelul obiectelor apercepute. Pentru Husserl, acest lucru înseamnă a nega însăși posibilitatea experienței interne și, totodată, a nega faptul că temporalitatea afectează chiar actele prin care sunt apercepute conținuturile primare.

O altă observație critică pe care o face Husserl este aceea că ideea asociației originare nu reușește să explice legătura în sine dintre prezent și trecut. Asociația originară sfârșește prin a fi, potrivit argumentației husserliene, o realitate de ordinul prezenței, aflată în mod imanent în conștiință³², care își revendică funcția de reprezentare a trecutului ca atare. Husserl ne propune, în acest sens, un scurt exercițiu mental. Dacă luăm un oarecare sunet A ce tocmai este prezent sub forma trăirii la nivelul conștiinței, sunet ce este reînnoit și al cărui conținut este în mod continuu menținut prin intermediul asociației originare, atunci acest sunet A nu poate fi dat, de fapt, la modul temporal trecut, ci el rămâne în mod continuu prezent în cadrul conștiinței. Ceea ce ar face însă diferența dintre sunetul A trecut și sunetul A prezent ar fi capacitatea creatoare (*schöpferisch*) a asociației, prin care un nou

³⁰ Hua X, p. 17.

³¹ Brentano distinge între *fenomene psihice* și *fenomene fizice*. Conținuturile primare (conținuturile sensibile, de pildă, culorile sau sunetele, adică ceea ce în mod comun numim „senzații”) sunt pentru el fenomene fizice, care sunt în mod primar sesizate de către conștiință. Pentru distincția dintre fenomene fizice și fenomene psihice, vezi: Franz Brentano, *Psychologie vom empirischen Standpunkt*, Leipzig, Duncker & Humblot, 1874, cartea a doua, capitolul I (*Despre deosebiriile dintre fenomenele psihice și fizice*), capitol tradus în română de Ion Tănăsescu în lucrarea *Conceptul de intenționalitate la Brentano. Origini și interpretări*, București, Paideia, 2002, pp. 52–55. Iar pentru discuția critică cu privire la această împărțire a lui Brentano, realizată de Husserl în *Cercetări Logice*, vezi: *Cercetări logice II. Cercetări asupra fenomenologiei și teoriei cunoașterii. Partea a doua. Cercetările 3, 4 și 5*, trad. Christian Ferencz-Flatz și Ion Tănăsescu, București, Editura Humanitas, 2012, Cercetarea a V-a, capitolul II, §§ 9, 10 și urm.

³² Traducătorul în franceză al *Prelegerilor despre conștiința internă a timpului*, Henri Dussort, remarcă faptul că aceeași obiecție – a unei realități prezente în mod imanent în conștiință – i s-ar putea aduce în fond și lui Husserl cu privire la ceea ce el numește inițial „amintire primară” (ulterior „retenție”) și că acest lucru se datorează lipsei distincției dintre „imanența reală” și „imanența autentică”. Pentru detalii, vezi p. 189 din *Note d’Henri Dussort sur la partie polémique des Leçons sur le temps*, în *Leçons pour une phénoménologie de la conscience intime du temps*, Paris, PUF, 1964.

moment (în acest caz, cel trecut – moment care își schimbă în mod permanent gradul de intensitate) se adaugă momentului inițial. În acest sens, potrivit intuiției originare a timpului, ar trebui ca trecutul (*Vergangenheit*) să fie în același timp prezent (*Gegenwart*), „ar trebui ca momentul temporal «trecut» să fie în același sens și un moment prezent al trăirii”³³. Această consecință este însă o contradicție evidentă pentru că, potrivit ei, ar trebui ca ceea ce este prezent în mod actual în conștiință să fie prezent în mod simultan cu ceea ce este trecut, dar reînnoit prin intermediul asociației originare. Însă, din punct de vedere temporal, ceea ce este simultan și ceea ce este succesiv se exclud reciproc. De aceea, va conchide Husserl, nu poate fi acceptată o teorie care încearcă să explice temporalitatea prin ideea adăugării de noi momente la momentele de conținut care ar constitui ceea ce am putea numi obiectualitatea temporală, pentru că „forma temporală nu este ea însăși nici conținut temporal, nici un complex de noi conținuturi care se adaugă într-un mod sau altul conținutului temporal”³⁴.

În legătură cu perspectiva lui Brentano cu privire la timp, trebuie să mai specificăm faptul (foarte important) că ea a cunoscut o evoluție destul de mare de la prima ei formulare (pe care am prezentat-o mai sus)³⁵, la care se raportează de altfel și critica lui Husserl, și până spre sfârșitul vieții lui Brentano. Critica lui Husserl nu ia de fapt în calcul ultimele contribuții ale lui Brentano în privința problematicii timpului³⁶ și de aceea ea trebuie privită în mod rezervat sau, mai bine spus, considerată și analizată în contextul în care ea apare. Este deci important ca atunci când se vorbește despre critica husserliană a teoriei lui Brentano cu privire la timp, să se facă clar diferența între poziția filosofică a profesorului de la Viena la care se raportează această critică husserliană și poziția pe care Brentano va ajunge să o susțină în legătură cu această chestiune spre sfârșitul vieții lui³⁷.

³³ Hua X, p. 18.

³⁴ Hua X, p. 19.

³⁵ Poziție susținută până în 1894. Din 1895, Brentano va renunța la această poziție, remarcând faptul că, potrivit teoriei sale de până atunci, ar trebui ca ceea ce există și ceea ce nu există să poată compune un continuum, ceea ce nu poate fi susținut în mod pertinent. În acest punct, Brentano refuză să accepte existența a ceva precum *irealul*. Acesta ar fi punctul în care, cu toate că nu ia în calcul dezvoltările concepției brentaniene cu privire la timp ulterioare anului 1895, perspectiva critică a lui Husserl ar rămâne totuși valabilă.

³⁶ În scrieri datând din anii 1914–1917, Brentano se referă la problematica timpului ca la un caz particular al teoriei generale a modurilor de reprezentare și spune că doar prezentul poate fi reprezentat în mod direct (*modo recto*), în timp ce trecutul sau viitorul sunt reprezentate în mod indirect (*modo obliquo*). În timp ce doar prezentul are caracterul de realitate, trecutul și viitorul sunt reprezentate plecând de la prezent și de la percepția unui moment prezent.

³⁷ Specificăm aici faptul că, din motive ce țin de subiectul lucrării noastre, nu am putut acorda un mai mare spațiu de analiză concepției înseși a lui Brentano cu privire la timp. Acest lucru poate părea nedrept față de perspectiva brentaniană, însă scopul lucrării noastre nu este acela de a realiza o analiză comparată între Brentano și Husserl, ci o analiză exclusivă a perspectivei filosofice husserliene cu privire la timp, analiză care nu se poate totuși detașa de unele scurte și rezumative trimiteri atât la predecesorii lui Husserl, cât și la cei care, în descendență filosofică husserliană (și revendicându-se de la filosofia husserliană), vin să critice chiar poziția lui Husserl (de pildă, Heidegger, Levinas, Merleau-Ponty etc.).

Revenind la problema retenției și a conștiinței retenționale (căreia îi corespunde intenționalitatea retențională), trebuie subliniat faptul că întreaga teorie husserliană a retenției vine ca un răspuns critic la ideea conform căreia trecutul este dat în conștiință prin intermediul imaginației. După cum am remarcat deja, potrivit teoriei husserliene, avem de-a face, în privința modului în care ia naștere trecutul, cu o alterație a impresiei originare date în percepție; așadar, orice percepție suferă un anumit tip de modificare, modificare ce va fi numită retenție. Fiecare modificare retențională este, la rândul ei, o conștiință retențională a precedentei retenții, ceea ce duce la crearea unei succesiuni de faze retenționale, care disting retenția ca atare de prezența reală, originară a impresiei, dar, după cum vom vedea, și de memoria sau amintirea secundară (adică reamintirea):

„Conștiința retențională conține în mod real [*reell*] o conștiință a trecutului sunetului, o amintire primară a sunetului și nu poate fi descompusă într-un sunet care este simțit și într-o aprehendare [*Auffassung*] ca amintire. La fel cum un sunet imaginar nu este un sunet, ci imaginarea unui sunet, sau la fel cum imaginarea și simțirea/senzația sunetului sunt lucruri în mod principial diferite și nu un același lucru doar interpretat sau conceput de o manieră diferită: la fel sunetul rememorat intuitiv de o manieră primară este în principiu altceva decât sunetul perceput, respectiv amintirea primară (retenția) a sunetului este ceva diferit față de simțirea sunetului”³⁸.

Așadar, în retenție, sunetul nu este dat în maniera originară a impresiei, nu este prezent precum impresia, ci el este „rememorat într-o manieră primară”. În retenție, impresia originară nu este dată la modul prezent, ci fiind de fapt absentă, este dată la modul trecut. Pe de altă parte, retenția se distinge clar de o atitudine tetică sau reflexivă. Altfel spus, retenția nu este nici reflecție asupra a ceea ce tocmai a trecut (sau a trecutului ca atare), nici reamintire a lui (în care este implicată imaginația sau fantezia liberă): „Odată cu ivirea unui dat originar, a unei noi faze, precedentă nu se pierde, ci este «păstrată la dispoziție» [*wird «im Griff behalten»*] (adică, în mod precis, «reținută») și datorită acestei retenții este posibilă o privire înapoi, către ceea ce a trecut; retenția însăși nu este această privire înapoi, care face din faza încheiată un obiect”³⁹. A face din „faza trecută” un obiect înseamnă a face din însăși această curgere, din această trecere de la prima fază la faza succesivă, o temă, a o lua în vedere într-o atitudine analitică, ceea ce se poate realiza prin intermediul reflecției sau al reamintirii. Retenția nu este o reprezentare, ea nu este niciun act, adică „o unitate a duratei imanente, constituită într-o serie de faze retenționale”, ci ea este, mai degrabă, o conștiință imediată a ceea ce tocmai a trecut, „o conștiință momentană a fazei încheiate”⁴⁰. Dacă ar fi un act, retenția ar fi deja ceva constituit. Din acest motiv, ea nu poate fi un act temporal. Ea este conștiința unei impresii originare ca tocmai încheiată, conștiința unui moment

³⁸ Hua X, §12, p. 32.

³⁹ Hua X, Beilage IX, p. 118.

⁴⁰ Hua X, Beilage IX, p. 118.

inițial ca tocmai trecut. Prin urmare, intenționalitatea retențională este cea care asigură un raport originar cu trecutul, raport care nu este realizat prin intermediul reprezentării sau al imaginației. Am putea spune că acest tip de intenționalitate este de fapt o conștiință a ceea ce a trecut, tocmai în modul lui „a-nu-mai-fi-prezent”, pentru că ea „nu redă în prezent un conținut absent, ea este prezentă a absentei, adică prezență proprie absentei, maniera în care absența se poate prezenta rămânând în totalitate absență”⁴¹.

Tocmai faptul că o conștiință a trecutului nu poate avea la bază imaginația, ci retenția (în calitatea ei de intenționalitate specifică), face să devină mai clară diferența dintre memoria/amintirea primară (*primäre Erinnerung*) (retenția ca atare) și memoria sau amintirea secundară (reamintirea) (*sekundäre Erinnerung*). Dacă prin cadrul amintirii primare trecutul este dat el însuși ca atare, este perceput, în cadrul amintirii secundare (al reamintirii), trecutul este reprezentat (*re-prezentat*). Așadar, pentru a putea fi dat în reprezentare, trecutul ca atare trebuie, mai înainte, să poată fi dat în mod originar, în cadrul percepției. Cu alte cuvinte, ceea ce se dă în cadrul reamintirii este deja constituit în și prin cadrul lanțului de donări originare, donări care trec în mod continuu în retenții.

Dacă una dintre diferențele esențiale dintre amintirea primară și reamintire este tocmai aceea că retenția are la bază o percepție, pe când reamintirea nu are nevoie de percepție pentru a se produce, o altă remarcă ce trebuie făcută în acest sens este următoarea: retenția presupune un proces spontan, care nu ține de libertatea noastră de a desfășura mental și analiza trecerea ca atare de la impresia originară la ceea ce tocmai a trecut, s-a încheiat, pe când reamintirea presupune o anumită libertate în a desfășura mental ceea ce tocmai a trecut și, din acest motiv, ea este un act liber: „Apariția originară și fluxul originar al modurilor de derulare în apariție este ceva fix, care devine conștientizat prin intermediul unei «afectări» și asupra căruia noi putem doar să ne orientăm privirea [...]. Din contră, actul de a-ți re-prezenta este ceva liber [...], noi putem să realizăm reprezentarea «mai repede» sau «mai lent», mai clar și explicit sau mai confuz [...]”⁴². Acest caracter liber (care are la bază imaginația și nu percepția) va fi împlinit în mod total în cadrul fanteziei și al conștiinței specifice acesteia. Un alt aspect al diferenței dintre amintirea primară și cea secundară este caracterul discontinuu dintre percepție și reamintire, generat de reprezentare. După cum am văzut mai sus, modificarea fiecărei impresii originare în retenție are un caracter de continuitate, de diminuare continuă a intensității *acum*-ului perceput.

Ceea ce se impune a fi clarificat în continuare este legătura specială dintre percepție și retenție. Am văzut că retenția, ca prezentare a trecutului, are la bază percepția. Așadar, se impune, în acest context, a fi lămurit mai exact sensul lui *a percepe*. Husserl abordează problema acestei relații în paragrafele 16 și 17 din

⁴¹ Renaud Barbaras, *Introduction à la philosophie de Husserl*, Chatou, Les Éditions de La Transparence, 2004, p. 135.

⁴² Hua X, § 20, pp. 47–48.

cadru prelegerilor din anul 1905⁴³. Paragraful 16 începe cu o remarcă menită a trasa prima diferență de sens în ceea ce privește termenul de *percepție*. Husserl subliniază faptul că, atunci când, de pildă, ascultăm o melodie, noi spunem că percepem melodia, cu toate că ceea ce noi percepem de fapt este datul imediat, momentul originar, *acum*-ul inițial (care este simțit sau care „afectează” în mod direct conștiința). Desigur că *a percepe* înseamnă ceva diferit pentru cele două cazuri în parte. În cazul percepției melodiei, avem deja de-a face cu includerea retenției în sensul lui *a percepe*, pentru că o melodie ca atare, în întregul ei, nu poate de fapt să fie percepută decât prin cadrul seriilor continue de impresii originare și de retenții care li se succed: „[...] extensia melodiei nu este dată doar punct cu punct într-o extensie a ceea ce este perceput, ci unitatea conștiinței retenționale «reține» încă sunetele trecute însele în conștiință și, în continuare, produce unitatea conștiinței care se raportează la obiectul temporal în unitatea lui, adică la melodie. O obiectivitate de felul unei melodii nu poate fi «percepută», dată ea însăși în mod originar, altfel decât sub această formă”⁴⁴. Ceea ce este perceput cu privire la o melodie, atunci când aceasta este dată, de exemplu, în reamintire (și, deci, în re-prezentare), are caracterul a ceva dat în mod originar. Cu alte cuvinte, sensul lui *a percepe*, atunci când ne referim la o melodie, nu este altul decât acela de *a fi dat în mod originar* sau, pentru a folosi chiar limbajul lui Husserl însuși, a fi dat „în persoană”. Dacă însă „numim percepție actul în care se găsește orice «origine», cel care constituie în mod originar, atunci amintirea primară este percepție. Căci numai în amintirea primară vedem trecutul, numai în ea se constituie trecutul, și anume nu într-un mod reprezentativ, ci într-unul prezentativ”⁴⁵. Dacă analizăm mai detaliat problema percepției în cadrul relației dintre impresia originară (*acum*-ul inițial) și ceea ce tocmai a trecut (retenție), vom observa că avem de-a face cu două tipuri de conștiință: una pe care am putea-o numi impresională, iar alta, având la bază retenția, retențională. Însă, cum esențial momentului perceput este tocmai faptul de a fi temporal, tocmai faptul de a trece imediat în retenție, atunci vom fi nevoiți să conchidem, odată cu Husserl, că momentul percepției ca atare, despre care vorbim atunci când ne referim la impresie, este, în ultimă instanță, doar o limită ideală: „Percepția este aici așadar un caracter de act, care reunește o continuitate de caractere de act și care se evidențiază prin posesia acelei limite ideale [...] În sens ideal, percepția (impresia) ar fi astfel faza conștiinței care constituie purul Acum [...]. Dar aceasta nu este în mod precis decât o limită ideală, ceva abstract, care nu poate fi nimic pentru el însuși”⁴⁶. Fiecare acum impresional (fiecare impresie originară) este în fond echivalent cu propria lui trecere într-un

⁴³ Paragrafe reluate în Hua X: §16, *Percepția ca prezentare în diferență față de retenție și reamintire*, pp. 38–40 și § 17, *Percepția ca act donator „în persoană” în opoziție cu reproducerea*, pp. 40–42.

⁴⁴ Hua X, § 16, p. 38.

⁴⁵ Hua X, § 17, p. 41.

⁴⁶ Hua X, § 16, p. 40.

„ceea-ce-tocmai-a-fost” de ordinul retenției. Așadar, impresie și retenție, conștiință impresională și conștiință retențională sunt două fețe ale aceleiași monede, pentru că ele se dau întotdeauna împreună, ele se întrepătrund reciproc, formând o unitate: nu există un *acum* pur decât abstract, pentru că fiecare *acum* inițial se dă pe sine ca temporal tocmai în trecerea lui imediată într-un „tocmai-trecut”, „tocmai-încheiat”, dar nici *tocmai-trecut-ul*, nici faza retențională nu pot fi date în lipsa unui moment inițial, unui *acum* pur, chiar dacă acesta sfârșește prin a fi conceput doar ca limită ideală a unui continuu ce „se modifică în permanență”. Dacă ceea ce este perceput la nivelul fazei impresionale are caracterul unei prezențe, atunci, odată cu trecerea în retenție, acest caracter al prezenței se transformă într-un caracter de nonprezență. Numai că acest caracter de non-prezență presupune încă percepția, și anume percepția a ceea ce tocmai a fost, a ceea ce nu mai este prezent ca atare la modul impresional, așadar percepția trecutului ca atare. Urmând desfășurarea analizei de mai sus, am putea conchide că „originaritatea nu poate fi aici în fond distinsă de non-originaritate și tocmai de aceea ceea ce este perceput ca *acum* nu este decât o limită ideală: *există deci o extindere a originarității la non-prezență*, de așa manieră încât putem vorbi în mod riguros de percepție în legătură cu obiectul temporal”⁴⁷.

Ceea ce urmărește Husserl prin această analiză detaliată a modalității în care se trece de la impresia originară la retenție este încercarea de a da seama de modalitatea în care se constituie temporalitatea imanentă. Tocmai de aceea este important să clarificăm mai bine ceea ce este de fapt impresia originară (*Urimpression*), în ce anume constă în fond acest moment inițial. Husserl se va referi la impresia originară ca la „non-modificatul absolut” (*das absolut Unmodifizierte*), „sursa originară pentru orice conștiință și ființă ulterioare” (*die Urquelle für alles weitere Bewusstsein und Sein*)⁴⁸, „punctul sursă originară” (*Urquellpunkt*)⁴⁹, care nu este produs, ci este generat „prin genesis spontană” (*durch genesis spontanea*). Impresia originară este așadar „generare originară” (*Urzeugung*), „creație originară” (*Urschöpfung*)⁵⁰ care irumpe într-un *acum* actual. Așadar, impresia originară nu este ceva de genul unei trăiri și, cu atât mai puțin, ceva de genul unui conținut, ci, mai degrabă, evenimentul survenirii, este condiția de posibilitate pentru apariția și manifestarea atât a ființei, cât și a conștiinței. Ea este totodată momentul survenirii spontane și continue a unui nou *acum*, a noului în genere, moment ce ne dezvăluie în ultimă instanță conștiința constitutivă ultimă a timpului. Această conștiință constitutivă ultimă, pe care Husserl o numește „fluxul constitutiv al timpului” (*der zeitkonstituierende Fluss*) (care nu este el însuși temporal în sensul obiectului temporal constituit⁵¹) sau „subiectivitatea absolută” (*die absolute Subjektivität*),

⁴⁷ Renaud Barbaras, *Introduction à la philosophie de Husserl*, p. 138.

⁴⁸ Pentru detalii, vezi: Hua X, § 31, p. 67 și urm.

⁴⁹ Hua X, § 36, p. 75.

⁵⁰ Vezi Hua X, Anexa I, p. 100.

⁵¹ Husserl subliniază acest lucru în paragraful 36, chiar la început: „Fenomenele care constituie timpul sunt așadar în mod evident obiectualități diferite în mod principal de cele ce sunt constituite în

este o unitate dintre pasivitate și activitate, dintre pasiv și activ, pentru că nu putem vorbi de o conștiință fără a vorbi de o impresie originară (de impresiile originare care „afectează” conștiința și prin care conștiința ia act de sine drept conștiință a ceva), precum nu putem vorbi de o impresie originară, de ceva care se dă în mod spontan și continuu ca nou, fără a vorbi de conștiința acestei impresii originare (fără a vorbi de ceea ce face ca impresia să poată fi receptată ca impresie, de ceea ce impresia vine să „afecteze” – conștiința): „[Conștiința ultimă] este deci *unitatea absolută a unei pasivități și a unei activități*. Ea este o subiectivitate, o viață care nu trăiește decât ca *absolută receptivitate a unui neîncetat nou* și în care activitatea ca viață se confundă cu pasivitatea sa în privința acum-ului mereu nou. Ea este deci unitatea originară a conștiinței și a ființei, *Acum-ul [...]*”⁵². Ceea ce este caracteristic deci acestei conștiințe ultime sau acestui flux absolut al conștiinței este faptul că el nu este un obiect temporal constituit, el nu se încadrează în schema temporală generată de succesiune și simultaneitate (schemă care se va întregi mai târziu în analizele husserliene, prin adăugarea versantului protențional și a conștiinței protenționale: retenție – *acum-ul actual* – protenție). În măsura în care ceea ce caracterizează în mod esențial impresia originară este tocmai irumperea spontană și continuă a unui permanent nou, a unei materii mereu noi, atunci impresia originară este ea însăși propria ei depășire. Pe de altă parte, fiind dată în permanență într-o unitate de nedezlegat cu retenția, ea este în același timp și o retragere asupra ei înseși, ea presupune deja acel ceva ce o precedă. Iar conștiința impresională ce îi corespunde este o conștiință a propriei sale urme, așadar o conștiință a trecutului: „Deoarece conștiința impresională este propriul ei viitor, ea este, în mod egal, propriul ei trecut: ea este retragere asupra ei înseși pentru că ea este propriul ei exces. Astfel, fiind propriul ei trecut, ea este [...] conștiință a trecutului ca atare [...]”⁵³.

Retenția, adăugându-se permanent momentului inițial (care este o continuă reînnoire), este comparată de Husserl cu o coadă de cometă (*Kometenschweif*), iar urma pe care o lasă această continuă și neîntreruptă adăugare la momentul inițial constituie, în fond, fluxul ca atare al conștiinței, flux ce se dă și el sub forma unei reînnoiri continue.

3.2. PROTENȚIA ȘI INTENȚIONALITATEA PROTENȚIONALĂ

În afară de modificarea retențională a impresiei originare, avem de-a face, la nivelul temporalității imanente, în egală măsură, cu o modificare protențională, o modificare ce are ca obiect „ceea ce va veni”, o modificare ce corespunde așteptării. Husserl și-a dat seama că pentru a oferi un tablou complet al constituirii

timp”/ „Die zeitkonstituierenden Phänomene sind also evidentermaßen prinzipiell andere Gegenständlichkeiten als die in der Zeit konstituierten”. Vezi Hua X, pp. 74/ 75.

⁵² Renaud Barbaras, *op. cit.*, p. 139.

⁵³ Renaud Barbaras, *op. cit.*, p. 140.

obiectelor temporale imanente, trebuie să completeze analiza laturei retenționale (ce dă seama de trecut și de conștiința trecutului) cu o analiză a laturei protenționale a constituirii acestora (ce dă seama de viitor și de conștiința viitorului). Conștiinței protenționale îi va corespunde o intenționalitate protențională.

Analiza husserliană a aspectelor ce țin de partea protențională a temporalității imanente o găsim în cadrul textelor din opera postumă Husserliana XXXIII, care reunește mai multe manuscrise, denumite *Manuscrisele de la Bernau*. În cadrul acestor manuscrise Husserl se va ocupa atât de maniera în care este constituit un obiect temporal imanent în cadrul conștiinței protenționale și prin intermediul intenționalității specifice (protenționale) (aspect ce nu fusese tratat în cadrul analizelor anterioare din *Prelegerile despre conștiința internă a timpului*, unde este urmărit firul intenționalității retenționale), cât și de un alt nivel, mai original, al constituirii temporalității (mai exact, al constituirii temporalității imanente), numit nivel pre-imanent.

Analiza pe care Husserl o face conștiinței protenționale va avea consecințe importante pentru considerațiile cu privire la conștiința și la intenționalitatea retențională. Există o similitudine și o simetrie (până la un anumit punct) între retenție, și maniera în care trecutul se constituie prin aceasta, și protenție, și maniera în care se constituie prin intermediul ei viitorul. Dacă retenția își fixează obiectul pe care îl reține, prin faptul că traversează întreaga serie de faze a ceea ce reține, protenția își fixează obiectul prin faptul că traversează întreaga serie de faze a ceea ce este așteptat să se manifeste. La fel cum în cazul retenției nu aveam de-a face cu o discontinuitate între punctul inițial și faza imediat următoare (i.e. memoria primară sau ceea ce trecea de la faza de impresie la faza de memorie primară într-un mod continuu, neîntrerupt), la fel și în cazul protenției, trecerea de la momentul inițial al impresiei spre ceea ce este așteptat să survină se realizează de o manieră continuă. Este vorba despre o simetrie pe care o putem observa între latura protențională și cea retențională a temporalității imanente. Cu alte cuvinte, așa cum în cazul retenției aveam de-a face cu o intenționalitate retențională, dirijată de o manieră continuă spre trecut, avem acum de-a face în cazul protenției cu „o intenționalitate protențională dirijată în mod continuu spre tot ceea ce este susceptibil de «a apărea»”⁵⁴.

Intenționalitatea protențională presupune un orizont (*Horizont*), în care diversele faze ce se succed pot fi împlinite de către un dat original, fără ca acest lucru să ducă la epuizarea orizontului ca atare. Cu alte cuvinte, realizând o continuitate intențională, protenția scapă în permanență unei totale sau definitive împliniri, a unei împliniri fără rest. O astfel de continuitate intențională era realizată și de către retenție, numai că în sens invers: nu dinspre impresia originală spre ceea ce va veni să se manifeste, spre ceea ce este așteptat, ci dinspre impresia originală spre ceea ce s-a manifestat deja, spre trecut.

⁵⁴ Alexander Schnell, *Le temps chez Husserl*, în Alexander Schnell (coord.), *Le temps*, Paris, Vrin, 2007, p. 208.

Dacă intenționalitatea retențională se îndreaptă spre ceea ce era reținut și spre retenția a ceea ce era reținut (vezi retențiile retențiilor), intenționalitatea protențională – în manieră simetrică – se îndreaptă către viitoarele impresii originale și către protențiile viitoare ce le corespund acestora. Avem de-a face și în cazul protențiilor cu un fenomen de imbricare (asemănător celui din cazul retențiilor⁵⁵), aspect ce vine să întărească ideea simetriei dintre protenție și retenție: „În continuumul protențional, orice protenție anterioară se comportă față de protenția următoare precum orice retenție posterioară față de retenția anterioară a aceleiași serii. Protenția anterioară închide în ea în mod intențional toate protențiile posterioare, retenția posterioară implică în mod intențional toate retențiile anterioare”⁵⁶.

Pe lângă simetria care există între protenție și retenție (și între cele două forme de intenționalitate ce le corespund), există totuși și anumite puncte asimetrice între cele două.

Unul dintre aceste puncte asimetrice (de o importanță deosebită) este acela că, în cazul protenției, putem vorbi de o împlinire într-un cu totul alt sens decât în cazul retenției. În cazul protenției, protențiile posterioare împlinesc pe cele anterioare, ceea ce nu este valabil și în cazul retenției. În cazul retenției, pentru a putea vorbi despre o împlinire a retențiilor posterioare realizată de către retențiile anterioare, trebuie să facem diferența dintre „prezentare” și „prezentificare” (*Gegenwärtigung* și *Vergegenwärtigung*). Retențiile anterioare nu pot împlini retențiile posterioare decât printr-un act de prezentificare (prin intermediul *re-amintirii* – *Wiedererinnerung*), ceea ce duce la o ruptură, la o discontinuitate în maniera în care este dată conștiința trecutului, aspect ce nu este prezent în cazul modificării protenționale. Odată cu punctarea acestei asimetriei dintre protenție și retenție, Husserl marchează importanța deosebită pe care o are intenționalitatea protențională⁵⁷ pentru constituirea conștiinței timpului. Dacă inițial Husserl va numi protenția o retenție „inversată” (*umgestülpt*), pe parcursul înaintării analizelor, va ajunge la concluzia că această descriere a protenției nu este suficientă, tocmai datorită aspectelor noi care sunt introduse în scenă de evidența asimetriei dintre protenție și retenție.

Am văzut că, pe de o parte, avem de-a face (în cazul retenției) cu o modificare continuă a impresiei originare (o modificare retențională), iar, mai apoi, cu o modificare tot continuă a acestui nucleu originar în direcția protenției (modificare protențională). Însă, în cazul protenției, avem de-a face de fapt cu o modificare protențională nu doar a impresiei originare, ci și a retențiilor însele. Acest lucru conduce, în ultimă instanță, la o întrepătrundere între protenții și retenții⁵⁸. Abordarea problemelor ce țin de planul pre-imanent al constituirii temporalității era, în viziunea lui Husserl, de o importanță covârșitoare și avea

⁵⁵ Pentru detalii, vezi Hua X, B: *Ergänzende Texte*, Textul Nr. 50, *Modificarea primară a amintirii* (text din perioada 1908/1909), pp. 324–334.

⁵⁶ Hua XXXIII, p. 10.

⁵⁷ Vezi Hua XXXIII, Textul Nr. 1, pp. 3–19.

⁵⁸ Idee ce apare în cadrul Hua XXXIII, în Textul Nr. 2, pp. 20–49.

caracterul nu doar de posibilă analiză directoare pentru întreaga fenomenologie, ci era susceptibilă chiar de o redefinire și o reconturare a drumului pe care fenomenologia îl avea de parcurs în continuare. Tocmai de aceea putem citi în cadrul analizelor din Husserliana X faptul că aceste chestiuni ce țin de un nivel pre-imanent al constituirii temporalității ar fi „lucruri de cea mai mare importanță, poate cele mai importante din toată fenomenologia”⁵⁹.

3.3. FLUXUL ORIGINAR AL CONȘTIINȚEI

Cercetarea pe care o realizează Husserl cu privire la problema timpului și analiza modalității în care timpul se constituie în cadrul conștiinței (la nivel immanent) au condus la evidența faptului că însăși temporalitatea immanentă trebuie să fie, la rândul ei, constituită într-o altă formă de conștiință, mai originară decât cea immanentă, relevată de schema retenție – impresie originară – protenție. Analizele husserliene ajung să folosească pentru această conștiință mai originară termenul de „conștiință absolută”⁶⁰, conștiință căreia îi corespunde o temporalitate numită *pre-imanentă*. Care sunt însă motivele pentru care Husserl va ajunge în acest punct?

În primul rând, Husserl va introduce termenul de „conștiință absolută” din necesitatea de a putea explica cum anume fluxul conștiinței devine conștient de sine însuși. Un alt motiv ar fi acela al posibilității de a trasa mai clar distincția dintre *percepție* și *reamintire* (ulterior, între percepție și fantezie), lucru ce, potrivit lui A. Schnell, „permite a se înțelege odată în plus de ce conștiința ultimă este conștiința a timpului, de ce temporalitatea joacă în mod efectiv un rol fundamental în înțelegerea structurii intenționalității”⁶¹. Întrebarea principală la care trebuia să răspundă Husserl în această privință era următoarea: cum este posibil ca un obiect care nu este prezent să se dea totuși într-o aperccepție prezentă?

Un alt motiv important pentru care este necesară o abordare a problemei constituirii timpului și la un alt nivel decât cel immanent este faptul că însăși temporalitatea immanentă (entitățile imanente care o constituie pe aceasta) – în care se constituie timpul empiric sau „obiectiv” – are nevoie, la rândul ei, să fie constituită. Timpul așa-zis *obiectiv* (timpul empiric) nu poate fi presupus drept soluție la această problemă, întrucât s-ar încălca atunci principiul conform căruia fenomenologia, în abordarea ei cu privire la fenomene, nu are a face apel la

⁵⁹ „Das sind höchst wichtige Sachen, vielleicht die wichtigsten der ganzen Phänomenologie” Hua X, p. 334 – lucru pe care Husserl îl intuia deja din 1908/1909, pentru că de atunci datează acest text Nr. 50.

⁶⁰ Termenul de „conștiință absolută” este folosit de către Husserl (cu privire la problematica temporalității) încă din 1906/1907 și el va suferi mai multe modificări în funcție de avansarea analizelor, ajungând să fie redefinit într-un mod aparte în cadrul *Manuscriselor de la Bernau*, odată cu trecerea la nivelul dimensiunii pre-imanente a temporalității. Pentru mai multe detalii privind evoluția acestui termen în gândirea husserliană, vezi pp. 165–171 din Alexander Schnell, *Husserl et les fondements de la phénoménologie constructive*, Éditions Jérôme Millon, Grenoble, 2007.

⁶¹ Alexander Schnell, *op. cit.*, p. 169.

științele deja constituite (la ideile, teoriile sau „pre-judecățile” lor) pentru a da seama și a descrie în mod adecvat și relevant *ceea ce apare*. Dacă ar face apel la asemenea idei și teorii din științele deja existente, fenomenologia ar cădea din atitudinea pe care încearcă să o urmeze cu consecvență – cea transcendentă – spre o atitudine naivă și naturală, specifică momentului de dinaintea aplicării reducăției. Or, aceasta ar echivala cu o încălcare gravă a unuia dintre principiile fenomenologiei însăși. Din acest motiv, nu se poate face apel nici la temporalitatea empirică, la timpul „obiectiv”, pentru a explica sau a putea da seama de constituirea temporalității componentelor imanente (retenții, protenții, impresie originară) ale conștiinței. În plus, la nivel argumentativ, aceasta ar însemna intrarea într-un cerc vicios. Soluția lui Husserl va fi căutarea acestei noi constituiri a temporalității imanente într-un nivel pre-imanent (nivel numit inițial de către Husserl și *pre-fenomenal*)⁶². Este vorba așadar de o dimensiune pre-imanentă a temporalității, dimensiune căreia Husserl îi va dedica ample analize, realizate între anii 1917–1918 (analize ce se regăsesc în volumul XXXIII din Husserliana: *Die Bernauer Manuskripte über das Zeitbewusstsein 1917/18*).

În cadrul acestor analize, Husserl va relua tema fluxului originar al conștiinței absolute și va încerca, ajutându-se de ideea unei intenționalități protenționale (dezvoltată tot în această perioadă), să arate că fluxul originar al conștiinței – numit acum „proces originar” – are „o structură în «faze», care constituie un câmp intențional în interiorul căruia acest proces devine conștient de el însuși fără ca acest lucru să necesite o distanță (o dedublare) a conștiinței față de ea însăși [...]”⁶³. Problema sau întrebarea care se poate pune cu privire la acest nivel pre-imanent al temporalității sau al constituirii temporalității (totodată și al auto-constituirii fluxului însuși al conștiinței absolute) ar fi următoarea: este analiza acestui nivel pre-imanent, la bază, o analiză descriptivă sau ea ține mai degrabă de un alt tip de procedeu? Unii dintre comentatorii lui Husserl (printre care, unul dintre cei mai vizibili în această direcție este Alexander Schnell) au argumentat în mod repetat că, la acest nivel (în cadrul analizelor din *Manuscritele de la Bernau*), avem de-a face mai degrabă cu un procedeu *constructiv* fenomenologic decât cu o analiză descriptivă ca până acum (specifică abordărilor anterioare ale lui Husserl) și deci, în ultimă (și tocmai de aceea și în primă) instanță, întreaga fenomenologie husserliană ar fi la bază o *fenomenologie constructivă*⁶⁴.

După cum am subliniat deja mai sus, conștiința absolută nu este nici immanentă, nici transcendentă, ci ea se relevă drept unitate temporală pre-imanentă în care vin să se constituie componentele imanente ale temporalității. În acest sens, conștiința absolută se regăsește dincolo de orice obiectualitate posibilă, fiind ea

⁶² Edmund Husserl, *Hua*, X, p. 381.

⁶³ Alexander Schnell, *op. cit.*, p. 171.

⁶⁴ Pentru această idee, vezi de pildă lucrările lui Alexander Schnell: *Husserl et les fondements de la phénoménologie constructive*, Éditions Jérôme Millon, Grenoble, 2007, sau *Temps et phénomène. La phénoménologie husserlienne du temps (1893–1918)*, Hildesheim, Olms, 2004.

Însăși imposibil de obiectivat ca atare, însă contribuind la constituirea obiectualităților ce corespund componentelor imanente ale conștiinței timpului. Pentru a oferi o analiză completă a problematicii temporale și a problemei constituirii transcendente a timpului este necesară așadar o coborâre la acest nivel mai original al constituirii (pre-imanent și pre-subiectiv totodată), nivel menit a da seama, în viziunea lui Husserl, de însăși auto-constituirea fluxului absolut al conștiinței. Însă acest aspect al concepției husserliene – ce avea rolul de a rezolva în mod definitiv problema constituirii temporalității – va fi totodată și punctul ei cel mai vulnerabil. În mod paradoxal, el nu a încetat să suscite atât adeziuni fără rest, cât și critici dintre cele mai serioase.

Această lucrare a fost elaborată în cadrul proiectului POSDRU/159/1.5/S/133675 „Inovare și dezvoltare în structura și reprezentarea cunoașterii prin burse doctorale și postdoctorale (IDSRC – doc postdoc)”, cofinanțat de Uniunea Europeană și Guvernul României din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013.